

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

MARIN ZANINOVIC

ŠTOVANJE LIBERA NA ISTOČNOM JADRANU

U šarolikom panteonu istočne jadranske obale, štovanju božanstva plodnosti i vinove loze pripada istaknuto mjesto. Liber izvorno spada među najranija staroitalska i starorimska božanstva i veoma je rano bio poistovećen sa Jupiterom Liberom, odnosno u grčkoj varijanti sa Zeusom Eleutheriosom i nešto kasnije sa Dionisom. Godine 496. pr. n.e. za velike gladi u gradu Rimu, a po savjetu Sibilinskih knjiga bio je uveden kult božanskoga trojstva Demetre, Dionisa i Kore. Diktator Aulo Postumije sagradio im je u etruščanskom stilu hram na Aventinu, što ga je posvetio 493. pr. n.e. konzul Sp. Kasije, i to istoj trijadi pod rimskim imenima Ceres, Liber i Libera (Uspor.: Schur, *Liber pater*, PWRE, Bd. XIII, 1, col. 69; Također opširno: A. Bruhl, *Liber pater*, Paris 1953, 30). Liber i Libera, bilo kao božanski par bilo pojedinačno, doživjeli su veliku raširenost i popularnost u više-manje svim dijelovima Rimskoga Carstva. Naša obala nije bila izuzetak u tome, ali postoje neke specifičnosti u rasporedu i prisutnosti ovih spomenika. (R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 58; Č. Patsch, GZM, IX, 1897, 232; isti, GZM, XXVI, 1914, 194; V. Paškvalin, GZM, NS, 18, 1963, 137; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977, 160).

Kult ovoga božanstva bio je raširen u Istriji, gdje su na brojnim ladanjskim imanjima postojala i njegova mala svetišta — *sacella* (A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, Adriatica praehist. et antiqua G. Novak dicata, Zagreb 1970, 624; V. Jurkić-Girardi, *Arte plastica del culto nella regione istriana*, Atti, Centro storico Rovigno, V, 1974, 12; Ista, *Izbor antičke kulturne plastike na području Istre*, Materijali, XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Zadar 1976, 213). U Albionu na zapadnoj granici između histarskoga dijela X regije i provincije Dalmacije također je posvjedočen kult Libera. Točnije, u Marini kod Rapca, luci antičke Albone, nađen je žrtvenik s posvetom: *Libero Pa(tri) Aug(usto) s(acrum)*

L(ucius) Volumnius Pudens v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) fecit d(edit), CIL III 3046. Žrtvenik je s lijeve strane ukrašen pedumom i tirsom, a s druge posudom i datira se u I — II st. n. e. Dedikant je, sudeći po gentiliciju i mjestu nalaza, domaći čovjek liburnskoga ili venetskoga porijekla, na osnovi korijena njegova imena *Vols*. U samoj Albani imamo još osoba s ovim imenom *Volso*: CIL III 3053, 3059 = 10070. (D. Rendić-Miočević, *Onomastičke studije s teritorije Liburna*, Zbornik Inst. za hist. nauke Zadar, Zadar 1955, 130; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, s. v. *Volso*).

Sljedeće mjesto na obali gdje nalazimo Liberov kult je Senja, živo lučko središte i glavno polazište za japodsku unutrašnjost. Ovdje je 1913. godine, kao naknadno upotrijebljena ploča jednoga zidanoga groba s kosturom, nađen natpis u obliku tabulae ansatae, dužine 96 cm, visine 43 cm i debljine 22,5 cm. Veoma zanimljivi tekst natpisa glasi: *Lib(ero) Pat(ri). / L. Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) [sic] Gaviae / L. f. Maximae matris templum /^s a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit*. Natpis je prvi registrirao J. Klemenc, Senj, Zagreb 1938, 5. Objavio ga je B. Gabričević, *Archaeologia iugoslavica*, 2, 1956, 53. Uspor. A. et J. Šašel, *ILIug.*, *Situla* 5, Ljubljana 1963, n. 247. Natpis je višestruko zanimljiv, jer nam svjedoči kako je svećenik etničke zajednice Liburna dao popraviti Liberovo svetište. Spomenik je datiran u početak drugoga stoljeća, u vrijeme cara Hadrijana, a kako je svetište bilo *vetustate corruptum*, onda je naravno bilo dosta starije, vjerojatno već iz početaka municipalnoga života antičke Senije.

Da je svetište postojalo, potvrđeno je i nedavnim nalazom, iz 1972. godine, mramorne statue Libera — Dionisa nađene prilikom zaštitnoga istraživanja u području »Štele«, naziva staroga nogometnoga igrališta u Senju, istočno od velikih gradskih vrata. Kip je nađen u dva komada, bez glave, u šutu antičke cisterne na dubini od 2 m. Visina sačuvanoga dijela kipa s bazom je 120 cm, a zajedno s glavom bio bi visok oko 150 cm. Mladi bog obučen je u nebris, što ga pridržava desnom rukom, jer mu je ispunjen grozdom i drugim voćem. Lijevom je rukom oslonjen na stup što ga ovija vinova loza, te drži posudu iz koje izlijeva vino (uspoređ. A. Glavičić, *Izveštaj arheološkoga iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine*, Senjski zbornik, V, 1973, 461—463). Da li se svetište nalazilo na samome ovome mjestu, kako misli Glavičić, ili u blizini katedrale, gdje je I. Degmedžić utvrdila postojanje svetišta *Magnae Matris*? Vjerojatnije je da je kip bio ovdje donijet razbijen i bačen u šut cisterne, a da se samo njegovo svetište nalazilo bliže središtu grada, oko 200 m južnije. Naravno da ne moramo isključiti ni postojanje dvaju ili više kulturnih mjesta ovoga božanstva u arealu grada, koji ima šareni panteon prometnoga, obalskoga mjesta. Naime, mišljenja sam da Senja nije bila mjesto neke intenzivne vinogradarske proizvodnje, kao što to nije bila ni u novije vrijeme, pa Liberov kult ovdje nije odraz vinar-skoga gospodarstva, kao vjerojatno drugdje na obali. Prije bih ustvrdio da je Senja na dužem potezu ovdašnje obale bila najvažnije mjesto tranzita vina u japodsku i dalju unutrašnjost, a vino je u nju stizalo sa bogatih vinogradarskih posjeda na otocima Arbi, Crexi, Curicti i Apsoru. Ovdje su kult Libera njegovali i održavali pripadnici staleža posjednika proizvođača, trgovaca i zatim svih onih koji su sudjelovali u razgranatoj trgovini vinom,

o kojoj nam govore i potopljeni tereti s amforama u ovdašnjim vodama. Veličinu razmjene dobara u ovome gradu potvrđuje i postojanje stanice prefekta kolskoga poštanskoga prometa i državne carine. O tome nam izravno svjedoči natpis Mitrina štovatelja Hermesa Fortunacijana, koji je bio *servus vilicus* u službi Gaja Antonija Rufa, koji je bio *praefectus vehiculorum et conductor publici portorii*, CIL III 13283, Vratnik nad Senjom.

Takav jedan posjednik, pripadnik viteškoga staleža, član gradskoga vijeća u Arbi, svećenik zajednice Liburna živio je u Iaderu: *M(arcus) Trebius Proculus equom publ(icum) hab(ens) sacer(dos) Lib(urnorum), Ilvir aedil(is) Arba...*, CIL III 2931, Zadar. Ranije čitanje da se radi o *sacerdos Lib(eri)*, nakon otkrića senjskoga natpisa vjerojatnije treba ispraviti u *sacerdos Lib(urnorum)* (uspor. B. Gabričević, *AI*, 2, 1956, 53; M. Suić, *Zadar u starome vijeku*, Zadar 1981, 308).

Kult Libera i Libere posvjedočen je u Zadru u zanimljivom kultnom sinkretizmu s Izidom i Serapisom u natpisu: *Isidi Serapi(di) Liber(o) Liberae voto suscepto pro salute Scapulae fili sui P(ublius) Quinctius Paris(solvit) l(ibens) m(erito)*, CIL III 2903 Zadar (danas u Veroni). Natpis je iz faze kada dolazi do izrazitoga sinkretizma orgijastičkih kultova u vrijeme cara Hadrijana, koji je bio veliki štovatelj boga Dionisa Libera, kao i njegovi nasljednici Antonin Pije, Marko Aurelije i Komod (A. Bruhl, *o. c.*, 186—190; M. Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, Diadora, 3, 1965, 105—106; isti, *Zadar u starom vijeku*, l. c.). Zanimljivo je da nema nekih potvrda Liberova kulta u području unutrašnje Liburnije. To, možda dijelom, možemo objasniti što nam spomenici nisu sačuvani ili što su kultovi plodnosti bili više vezani na neka druga domaća božanstva, kao, npr. Silvana, koji je u spoju sa Liberom nađen na dvojnom reljefnom spomeniku u samome Zadru (uspor. Ž. Raknić, *Kultna slika Silvana s područja Liburna*, Diadora, 3, 1965, 86, tab. 1, 2; N. Cambi, *Silvan — Attis*, Diadora, 4, 1968, 137; M. Suić, *Zadar u starome vijeku*, 179).

U glavnome gradu antičke pokrajine Dalmacije, Saloni, Liberov kult potvrđen je sa više natpisa (CIL III, 8674, 14241, 14672¹, 14673). Ovome broju treba pripisati natpis na reljefu s bakhičkim plesnim prizorom iznad kojega piše *Deo Laet[o]*, CIL III 8673a, što ga je B. Gabričević na osnovi Bruhlove interpretacije natpisa iz Naissusa u Meziji s posvetom Jupiteru i Junoni i Liberu i Hilari tj. Liberi (CIL III 8248) poistovetio sa Liberom, kao što je Hilara = Libera (A. Bruhl, *o. c.*, 217; B. Gabričević, *VAHD*, LVI—LIX, 1954—1957 = Antidoron M. Abramić, 136—138, tab. XI). U Saloni imamo organizirano slavljenje Libera u formi convivija, u kojem se ovo božanstvo slavi kao *Deus Magnus Conservator loci huius*, CIL III 14242, 14242¹ (A. Bruhl, *o. c.*, 222). U ager Salone spada i Liberova posveta u Epetiju — Stobreču: *Libero patri*, CIL III 8518, kao i jedan broj reljefa iz područja Salone i statua Bakha — Libera iz Trogira (VAHD, 50, 1928—1929, 54; o reljefima vidi i prilog A. Rendića-Miočevića u ovoj publikaciji).

Popularnost ovoga božanstva, koje se brojem natpisa i spomenika nalazi odmah iza Jupitera i Silvana, u ovome užem području je razumljiva. Salona, glavni grad pokrajine, veliko lučko središte bila je i važno mjesto vinarske proizvodnje i trgovine s brojnim ladanjskim imanjima u svome polju, s turnjačnicama u samome gradu i njegovoj okolini (D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, VAHD, 55,

1953, 205—212, gdje su spomenute i turnjačnice uz cemeterijalne bazilike na Manastirinama i Kapljuču, a ističe se i turnjačnica nađena u K. Sućurcu kraj Crkve sv. Kuzme i Damjana). Dokaz razvijenosti prometa i trgovine vinom je i natpis u kojem se spominje vinarski trgovac *negotiator vinarius*, CIL III 2131, Salona. Dobrim cestama što ih je iz Salone dao sagraditi namjesnik provincije P. Kornelije Dolabela, prevozilo se vino iz plodnoga saloničanskoga polja i otoka Manijskoga zaljeva u delmatsku unutrašnjost i dalje u Ilirik.

Na otoku Braču, u plodnoj dolini iznad sela Škripa, gdje je u antici kao i danas rodio lijepi vinograd, nađena su dva natpisa posvećena Liberu. Prvi glasi: *Veselia Felicetas Libero M(agno) Patri Torcle(n)si ex voto*, CIL III 3093 = 10100. Otočanka Veselia posvetila je ovaj natpis Liberu kao božanstvu zaštitniku turnjačnice i podruma, što se ogleda u neuobičajenom pridjevku *Torclensis*, poznatom jedino u ovome natpisu i jednom drugom sa Korčule, koji navodimo naprijed. *Torcular* ili *torculum* je naziv vinskog tijeska u užem smislu, a *torcularium* je naziv cjelokupnog sustava turnjačnice (uspoređ. K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975, 113, 230; D. Rendić-Miočević, o. c., za ime Veselia Felicetas: R. Katičić, *Veselia Felicetas, Beiträge zur Namenforschung*, 12, Heft 3, Heidelberg 1961, 271—279). U istome predjelu Škripa, gdje i prethodni, nađen je natpis: *L(ibero) P(atri) Aristio l(ibens) v(otum) s(olvit)*, CIL III 3094 = 10101. Na brojnim poljoprivrednim imanjima u bračkim uvalama, njihovi stanovnici su poštivali ovo blisko i omiljeno božanstvo (za ladanjske i druge antičke ostatke na Braču: D. Vrsalović, *Rimski spomenici, Kulturni spomenici otoka Brača*, Brački zbornik, 4, Zagreb 1960, 72—110).

Na drugome velikome otoku Manijskoga zaljeva, Brattiji — Braču susjednoj Phariji — Hvaru, natpisni materijal nije nam dosada dao potvrde Liberova kulta. Dionizijske su tradicije, međutim, ovdje među najstarijima na našoj obali, jer helenska naseobina Pharos, koju su stari Grci utemeljili na mjestu današnjega Staroga Grada, kuje brončane i srebrne novce s likom boga Dionisa na aversu, a njegovim simbolima grozdom i kantharosom na reversu (J. Brunšmid, *Inscripfen und Münzen der griech. Städte Dalmatiens*, Wien 1898 — reprint Aldo Ausilio editore in Padova, 1979, p. 47, nnos. 25, 26). Dionizijske simbole grožđa i kantarosa nalazimo i na novcima susjednoga otoka Isse-Visa (J. Brunšmid, o. c., p. 67, nnos. 31, 32, 33).

Jedan priprosti reljef s prikazom božice Libere bio je nađen 1958. u zaselku Zavali (Pitovska plaža) na južnoj obali otoka Hvara (M. Zaninović, *Tri antička reljefa sa Hvara*, Opuscula archaeologica, VI, Zagreb 1966, 19, tab. IV). Tu se na položaju »Mirke« nedaleko morskoga žala nalaze i ostaci antičke građevine s keramikom i opekama, a nalaženi su i »žare i grobovi«, prema podacima mještana (Luka Caratan). Budući da se radi o jedinstvenom nalazu na širem području, ponovit ćemo ovdje ukratko njegov opis. Plitki reljef uklesan je na kamenu, visine 29 cm, širine u gornjem dijelu 21, a u donjem 17 cm, debljina ploče je 5 cm. Rustični prikaz predstavlja žensku figuru licem i tijelom okrenutu prema naprijed. Odjevena je u dugu haljinu u obliku tunike, preko ramena joj je prebačen plašt (*palla*), koji se sprijeda sakuplja u naborima što tvore njedra (*sinus*). Na rubu tunike do nogu, koje se ne vide, vidi se pokušaj ukrašavanja resama u obliku četiri isklesana trokutića. Figura je prikazana u vršenju žrtvovanja izlijevanjem

(libacijom), i to desnom rukom, samo malom pliticom (paterom) na mali žrtvenik (ara), koji se nalazi isklesan malo više od podnožja figure. Lijevom rukom, koja je zbog oštećenja kamena slabo vidljiva, figura je oslonjena na dugački štap (thyrsos), koji je isklesan bez karakterističnoga borovoga češera na vrhu. Nema sumnje da je ovdje prikazana božica Libera, koja se javlja sama, bez svoga uobičajenoga muškoga paredra ili para Libera. Možda je i postojao njegov prikaz, ali nam se nije sačuvao. Thyrsos bi je mogao označiti i kao menadu, Dionisovu pratilju iz njegova tijasa, vesele i bučne skupine, koja je u stalnom društvu vedroga i raskalašenoga božanstva vina i čula. Međutim, čin libacije što ga ona vrši, potvrđuje nam da se radi o prikazu božice Libere. U prilog tome govori nam i mjesto nalaza ovoga reljefa, a to je ladanjsko gospodarsko imanje, villa rustica, na kojem se bez sumnje proizvodilo izvrsno vino, koje je sve do danas ostalo glavni proizvod ovih osunčanih padina nad morem, na južnim obalama otoka Hvara, danas poznato pod imenom hvarski »plavac«.

Ovo je, koliko je meni poznato, prvi i za sada i jedini prikaz Libere na našoj obali. To važi i za širu unutrašnjost antičke Dalmacije, gdje je Libera prikazana sa svojim muškim paredrom Liberom na jednom žrtveniku nađenom u Zenici (D. Sergejevski, GZM, XLIV, 1932, 38, tab. XVIII, sl. 2; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici u BiH*, Sarajevo 1977, 400, sl. 158). Ikonografsku analogiju našem reljefu nalazimo i u ulomku votivne ploče iz svetišta ovih božanstava u Zemunu, na kojemu je također prikazana Libera u činu izlivanja žrtve, koju također vrši desnom rukom, a u lijevoj drži thyrsos (J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, NS, VIII, 1905, 58, br. 115). Rustičnost ovoga reljefa i mjesto njegova nalaza ukazuju nam na domaći pučki karakter kulta vinske božice.

Iz sela Žrnova, jugozapadno od grada Korčule, na istoimenome otoku, potječe votivni natpis: *Lib(ero) P(atri) Tor(clensi) f(ecit) / P(ublius) Satur(ninus) ex voto / pro P(ublio) Cle(mente) filio / suo ex suo / cum suis*, CIL III 3065 = 10082. Ranije čitanje zabilježeno u CIL-u ispravio je P. Lisičar razrješenjem kartice *tor* kao *tor(clensi)*: Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule, VAHD, LX, 1958, 127. Natpis se danas nalazi uzidan u vrtnome zidu kuće obitelji Kapor u gradu Korčuli. Tako i na ovome otoku ranoga grčkoga naseljavanja i vrsnih vina imamo potvrdu šovanja turnjačkoga, podrumskoga Libera, poput onoga iz Škripa na otoku Braču. Nije bez razloga što se jedno od najpoznatijih vina s otoka Korčule naziva »grk«, a dobija se iz plodnoga polja od crvenkastoga pijeska oko sela Lumbarde, istočno od grada Korčule, mjesta izvorne grčko-isejske naseobine iz trećega stoljeća pr. n. e.

Sa Korčule se vraćamo opet na kopno, u značajno središte antičke civilizacije na našoj obali — Naronu (Vid kraj Metkovića), gdje je Liberov kult bio veoma razvijen i veoma rano prisutan i zabilježen. O tome nam svjedoči natpis datiran još u rimsko republikansko vrijeme: *P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) Epicadus aedem Leiberi patrus faciund(am) coir(avit) lub(ens) mer(ito)*, CIL III 1784 = Dessau 3354. Oblik *Leiberi* je arhaiski oblik i susreće se i na drugim republikanskim natpisima, kao na tzv. cista Praenestina (Ephem. epigr., I, 21, *Leiber*; uspor. Schur, o. c., col. 68). P. Anej Epikad, oslobođenik južnoilirskoga porijekla bio je jedan od dvojice naronitanskih kvestora, koji kao takvi vode brigu o gradnji zidina

i kule: »*tur(rim) fac(iumdam) coir(averē)*«, CIL III 1820 = 8423 = Dessau 7166. Arhajski oblik Liberova imena i glagola *coir(averē)* umjesto klasičnoga *curavere*, zatim magistri i kvestori kao funkcioneri pretkolonijske administracije, vjerojatno konventa rimskih građana, koji prethodi osnivanju kolonije u Naroni, stavljaju ovaj natpis u sredinu I st. pr. n. e. (C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907, 17, 21; isti, *Jahrbuch der Altertumskunde*, 2, 1908, 87; L. Bruhl, o. c., 221; o zidinama Narone i: N. Cambi, *Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković, 4—7. X 1977, Split 1980, 130; u istoj publikaciji: E. Marin, *O antičkim kultovima u Naroni*, 207—211).

Hram, što ga je Liberu ovako rano podigao P. Anej Epikad, postao je tijekom vremena trošan, pa ga je negdje u drugome stoljeću naše ere obnovio oslobođenik Modestus: *M(arci) Lusi Severi c(larissimi) v(iri) Modestus Lib(ero) templum ex voto restituit*, CIL III 1786. Pri tome mu je vjerojatno pomogao drugi oslobođenik iste ugledne obitelji: *L(ibero) A(ugusto) S(acrum) Lusius Felicio Lusi Severini libert(us) p(osuit)*, CIL III 1787. Pored ovih, imamo još dvije dedikacije Liberu u Naroni: *L. Iaetili [. . .] / Liber(o) P[atrici] / eisdem probavit*, CIL III 1785, zatim posvetu: *L(ibero) A(ugusto) M(arcus) Lusius Trofinus S(camni) lib(ertus)*, CIL III 1788.

Kako vidimo iz ovih sačuvanih natpisa, nosioci Liberova kulta u Naroni su oslobođenici. Epikad je i član uglednoga gradskoga vijeća, a njegovo je porijeklo domaće — ilirsko, pa su i on i ostali oslobođenici u Liberu vidjeli svoga zaštitnika, u osnovi domaće božanstvo. U carsko vrijeme u širem područje Narone, kod logora u Humcu — Bigeste, *chors I Belgarum* obnavlja hram Libera i Libere, dodajući mu portike 173. godine n. e., CIL III 1890 = 8484. To isto načinio je, također za Liberov hram, i C. Pisenius Severinus *lic(tor) i vic(timarius)*, CIL III 1789 = 8485.

Kult rimskoga Libera donijeli su, najvjerojatnije, u Naronu prvi doseljeni Italici u vrijeme republike, već u prvoj polovini prvoga stoljeća prije naše ere. Vinogradarstvo i vinarstvo bilo je ovdje, međutim, poznato još stoljećima ranije, prema vijesti zabilježenoj po Teopompu kod Strabona (VII, 5, 9) da grčki trgovci donose ovdje keramičku robu sa otoka Hiosa i Thasosa. Stoga je kult vinskoga boga i božice u rimskoj varijanti izrastao ovdje na mnogo ranijim tradicijama jednoga izrazito vinogradarskoga kraja, kakvo je bilo i ostalo šire područje oko donje Neretve. O tome nam svjedoče i brojna antička gospodarska središta i imanja (*villae rusticae*) pronađena u ovim krajevima. U svojoj raspravi *Iliri i vinova loza*, Godišnjak Centre za balkanološka ispitivanja, XIII, Sarajevo 1976, 261—272, ukazao sam da je vinova loza bila poznata od davnine, jednako Ilirima kao i Grcima, pa su i slične pretpostavke dionizijskih pojmova o plodnosti i čulnosti potaknute pićem od loze bile i te kako prisutne kod obaju naroda. A dolina Neretve bila je upravo jedna takva prometnica kojom su ove ideje strujale duboko u unutrašnjost Ilirika. Poštivanje Libera i Libere nije ostalo samo na obali već ga nalazimo i u drugim područjima antičke provincije Dalmacije (M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1966, 39—62; isti, *Opuscula archaeologica*, VI 1968, 19; L. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 58; V. Paškvalin, *Kultovi u antičko doba na području BiH*, GZM, n. s., XVII 1963, 137, 142 E.

I m a m o v i ć, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, 160—168, 394—400; M. S a r i ć, *Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom*, Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu, 3. ser., sv. XIV, Zagreb 1981, 67—72, tab. 1, 2).

Štovanje Libera i Libere bilo je veoma rašireno i u provincijama Pannoniji, Meziji, Daciji i Traciji, a ovoj posljednjoj se pripisuje i nastanak kulta Dionisa — Libera. Pored tzv. službenih struktura, ova božanstva uvelike štuje i običan domaći puk u svojim seoskim zajednicama. U tom je smislu veoma instruktivan natpis iz sela Čekančeva, 25 km sjeveroistočno od Sofije, što ga je objavio i njegov kultni, religijski i etnografski karakter i značenje objasnio R. Egger, (*Der Grabstein von Čekančevo*, *Schriften der Balkankomm.*, Antiquar. Abt., XI, Wien 1950, 12—33). Svečanosti u čast božanstava plodnosti bile su svojstvene svim starim zajednicama i u našim krajevima, a bile su povezane i s kultovima pokojnika, kao što je slučaj sa spomenikom iz Čekančeva. Ritualni obredi plodnosti označeni pićem interpretiraju se već u neolitičkim zajednicama u Butmiru i na obali na osnovu nalaza specifičnih posuda (Danilo, Hvar, Elateja u Grčkoj). Zatim je tu poznata cvatuća umjetnost situla sa svojim izrazito dionizijskim karakteristikama.

Rašireno poštivanje boga Silvana i njegove ženske suputnice Silvane, također je svojevrstan autohtoni kult, koji se u nekim aspektima isprepliće sa kultom Libera i Libere, kako su to već utvrdili i potvrdili brojni raniji i noviji istraživači (Wissowa, Domaszewsky, Schneider, Patsch, Rendić-Miočević, Sergejevski, Paškvalin, Bruhl). To vrijedi za unutrašnjost Ilirika, a tako i za njegovu obalu, gdje Libera i Liberu poštuju, prema sačuvanim natpisima i spomenicima, kako pripadnici gradskoga stanovništva tako i oni u udaljenim i izgubljenim obalskim i otočkim dolinama i uvalama. Za nas su ovi potonji svakako važniji i zanimljiviji, jer su pretežno konzervativni čuvari svojih starih tradicija i vjerovanja, domaći stanovnici i domoroci, koji ukazuju da je u štovanju Libera i Libere prisutno i sačuvano poštivanje principa plodnosti, što ga prihvaća, čuva i održava domaće pučanstvo i na našoj obali, pa je ovaj kult u tome smislu dio duhovne kulture i ilirskoga stanovništva naše antike.

RIASSUNTO

IL CULTO DI LIBERO SULL'ADRIATICO ORIENTALE

Il culto del dio popolare antico della vigna e della fertilità è presente in molti posti sulla costa orientale dell'Adriatico. Così a Histria dove è stato onorato nella *sacella* che si trovano nei posti dove erano *villae rusticae*. A Senia importante porto per il retroterra iapodica, secondo un'iscrizione che era dedicata a *Liber pater* e secondo un ritrovamento di una statua attribuita alla stessa divinità, si può presumere l'esistenza del suo santuario. Senia era un centro importante per il commercio e si trasportava il vino dalle vicine isole d'Arba, di Crexa e Curicta verso l'interno della provincia. A Iader (Zadar — Zara) il culto è attestato nel sincretismo con la Iside e Serapide. A Salona, capitale della provincia Dalmazia abbiamo parecchie iscrizioni dedicate a Liber e anche delle statue e dei

rilievi. L'agro salonitano era anche un centro importante per la produzione vinicola. Così troviamo l'iscrizione d'un *negotiator vinarius*, CIL III 2131.

Nella vicina isola di Brazza, antica Brattia, abbiamo due dediche a Liber. Una con l'interessante epiteto *Torcle(n)si*, CIL III 3093 = 10100, Skrip. Lo stesso epiteto troviamo in un'altra dedicazione dalla località di Zrnovo sull'isola di Korčula (Curzola, antica Corcyra nigra), CIL III 3065 = 10082. Le tradizioni dionisiache sono molto antiche sull'isola di Hvar (Lesina, antica Pharia) dove Pharos, fondazione paria del quarto secolo a. C. coniava le monete con la testa di Dioniso e con l'uva e cantharo al reverso. Sulla costa meridionale della stessa isola, a Zavala, anche oggi la località dove si produce un ottimo vino locale, sul sito di una *villa rustica* romana abbiamo trovato il rustico rilievo della dea Libera nell'atto della libazione. Anche a Naron, antico emporio per il commercio con l'interno centrale illirico il dio Liber era molto onorato e aveva un tempio nell'età repubblicana. Un'altro tempio era costruito dai militari vicino il loro castrum a Bigeste a una ventina di chilometri da Naron. Il culto di Liber praticavano tutti i ceti della popolazione e come la sua popolarità era forte tra la gente nativa possiamo dire che in questa divinità abbiamo anche aspetti d'un culto autoctono della fertilità espressa nel culto di questo antico dio italico.

